

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНИ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ В 20-30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

На початку 20-х рр. значна частина стітчих земель України знаходилася поза її межами. Як відомо, за умовами Варшавського договору 1921 року Волинь увійшла до складу Польської держави, що і визначило особливий характер її соціально-економічного та суспільно-політичного життя упродовж майже двох десятиліть. За увесь час існування українського етносу на Волині цей період виявився чи не найскладнішим для корінного українського населення та його інтелігенції.

Відверта антиукраїнська політика Польської держави мала на меті унемож – ливити процес самовідтворення української інтелігенції. Намагаючись відірвати українську інтелігенцію від народу і тим полегшити справу денационалізації, польська адміністрація широко практикувала надання праці освіченим українцям виключно в центральній і західній Польщі. Тим не менше, за часів Другої Речі Посполитої саме інтелігенція відіграла вирішальну роль у розбудові економічного і культурного життя української спільноти волинського краю та відстоюванні її політичних прав.

Ще задовго до здобуття незалежності в Польщі виробилось дві основні концепції національної політики. Перша з них, сформульована народними демократами (єндєками), передбачала, що всі непольські нації, в тому числі ук – раїнці, повинні бути підпорядковані політичній, культурній і економічній домінації поляків. Єндєки проголошували нищівність інтересів народу стосовно держави. Теза про те, що українці є лише етнічною масою, неспроможною ідентифікувати себе з приналежністю до певної нації, стала фундаментом теорії національної асиміляції.

На думку єндєків, асиміляція непольського населення буде здійснюватися шляхом природного впливу польської культури¹. На практиці цей вплив означав втілення в життя тих засад, які базувалися на переконанні, що єдиною офіційною мовою є лише польська мова, єдиною офіційною школою – лише польська з польською мовою викладання.

Деяко відмінну політику від єндєків намагалися проводити, після травневого 1926 р. перевороту, пілсудчяки.

Вони проголосили оновлення усіх сфер соціально-політичного життя країни і про зміну політики стосовно національних меншин, приступивши до здійснення федералістської програми або так званої доктрини польського прометеїзму. Суть її полягала в тому, що лояльність до держави ставилася вище національної солідарності.

Уособленням цього нового підходу на Волині став Генріх Юзефський, призначений у 1927 році волинським воєводою². Віднахнувши ендеківський план національної асиміляції місцевого населення, переадаптувавши з огляду на півдніще формування української національної свідомості, він представив свій проєкт державної асиміляції. Його суть полягала в тому, щоб забезпечити серед місцевого населення якщо не повну підтримку, то принаймні лояльність щодо Польської держави.

Особливе місце в реалізації асиміляторських намірів польської влади відводилося освіті. За рівнем освіченості населення Волинське воєводство було одним з найвідсталіших у державі. За даними перепису 1921р. у воєводстві налічувалося 1 млн. 78 тис. осіб (або 75%), які не мали навіть початкової освіти. В містах відсоток неписьменних був удвічі меншим, ніж на селі, де $\frac{1}{4}$ не вмів читати і писати (загальнопольський показник сягав 32,8% неписьменних)³.

Особливо гостро на Волині була проблема українського шкільництва. Так, якщо на початок 1919р. на території Волині працювало 1050 початкових шкіл з українською мовою навчання, то в 1939р. їх залишилося тільки 8. Тобто, воно по суті занепало.

У вирішенні цієї проблеми Г.Юзефський діяв дуже обережно. Він допускав відкриття нових шкіл з українською мовою викладання лише в "особливих випадках". Натомість воєвода пропонував повернути українську мову, як мову викладання до окремих шкіл "спонізорованим шляхом відвертого примусу і насилля", сподіваючись таким чином, з одного боку, задовільнити нагальні освітні потреби місцевої людності Волині, а з другого, долучити українську молодь до польської культури⁴.

У березні 1932р. польський сейм затвердив новий закон про школу, згідно якого була проведена докорінна реорганізація початкових, середніх та фахових шкіл. Семикласна народна школа реорганізовувалася у початкові школи трьох ступенів. Тут теж підковито прослідковується реакційність урядової політики. Так, школу 1-го ступеня дозволялось відкривати в місцевостях з

кількістю дітей шкільного віку не менше – 60, школу 2-го ступеня – не менше 350. Таким чином, школи 2 і 3 ступенів могли бути відкриті лише у великих населених пунктах, куди з малих сіл діти не могли доставитися. Отже, переважна більшість дітей здійснювала навчання після 2-3 років перебування за партою.

Дискримінації зазнавали і вчителі-українці. Різномірними рішеннями уряд зводив їх кількість до мінімуму. Призначення на роботу давалися в школи з переважаючим польським населенням. І навпаки, вчителів-поляків призначали в школи, де переважали діти українців. На місцеві органи влади було покладено обов'язок стежити за політичною поведінкою вчителів. Причиною звільнення з роботи вчителя-українця могла послужити його відмова від прийняття католицької віри.

Закон про організацію шкільництва від 31 липня 1924р. передбачав проведення шкільних плебісцитів – щорічне подання місцевими жителями декларацій про запровадження на території даного шкільного округу того чи іншого типу школи. Але дещо пізніше (1930р.) закон було доповнено вимогою про те, що зміна мови викладання може відбутися не раніше, ніж через 7 років від дати останньої постанови, яка визначила мову викладання в цій школі. Встановлення такого терміну пов'язувалося тим, що так звані "шкільні плебісцити" проходять в атмосфері "галазливої української націоналістичної пропаганди" і ведуть до поглиблення польсько-українського антагонізму⁵. Перший шкільний плебісцит відбувся на Волині у 1925р. Його результатом стала фактично повна ліквідація українського шкільництва.

У цих складних умовах руйнування українського шкільництва відповідальність за долю національної освіти взяла на себе інтелігенція. Саме тут найбільш чітко прослідковується еволюція і поетичність в удосконаленні форм і методів її діяльності: від ліквідації неписьменності – до створення власними силами шкіл і гімназій; від співпраці з урядом – до повної конфронтації у випадках зловживання владою щодо відкриття українських шкіл, заборони навчання українською мовою, утиску і приниження вчителів-українців тощо.

Для цього використовувалися всі можливості як легальної, так і підпільної боротьби. Сенатори польського сейму С.Підгірський, О.Левчанівська, А.Низин – ський, М.Черкавський, М.Маркович, П.Пастернак, О.Карпінський – члени Української

Парламентської Репрезентації (УПР), безперестанно піднімали це питання на урядовому рівні, включивши його у свою урядову програму. Вважаючи рідно-шкільну справу основою для самовизначення нації, УПР в лютому 1923 р. перейшла в опозицію до уряду В.Сікорського, який недовіряв своїм обидним українцям щодо розбудови українських шкіл. Голова УПР С.Підгірський поставив навіть вимогу падавання територіальної автономії західноукраїнським землям⁶.

Керівники і активісти волинських політичних партій, зокрема Комуністичної партії Західної України (КПЗУ; Г.Іваненко, О.Романовський, В.Крайц), Селянського об'єднання "Сельсоюз" (С.Макивка, А.Братунь), "Сельробу" (П.Крайківський, О.Шумський), Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО; Д.Левинський, В.Мудрий, С.Баран, О.Луцький, І.Кедрин), Волинського Українського Об'єднання (ВУО; П.Певний, С.Тимошенко), Української Соціалістичної Радикальної партії (УСРП; Л.Бячипський, І.Махух), Організації Українських Націоналістів (ОУН; В.Сидор) та ін., незважаючи на інколи значні розходження в організаційно-засадничих принципах своїх партій, були єдині в одному – українське населення Волині повинно мати свою національну школу, навчатися українською мовою, готувати власні вчительські кадри. Це і визначило головний зміст освітньої діяльності численного загону інтелігенції в політичних партіях і об'єднаннях апродоваж всього двадцятиліття.

З перших днів свого існування розгорнули активну діяльність у цій сфері громадські об'єднання просвітницького спрямування і, в першу чергу, "Просвіта" та "Рідна школа" – найбільш масові і авторитетні організації серед усього українського загалу. Без перебільшення можна сказати, що саме завдяки їм вдалося врятувати українську школу від повного занепаду. Вже до середини 20-х років на території Волинського воєводства діяли сотні курсів для неписьмених, які проводили активісти цих організацій – вчителі, агрономи, службові, священно-служителі, учні гімназій – всі, хто мав будь-які навички освітньої роботи і розумів справжню вагу цієї надзвичайно важливої для самозбереження нації справи. З іншого боку, селянство розуміло значення курсів для неписьмених і чим могло підтримувало такий загальнонаціональний почин громадських товариств.

На відміну від Радянської України, де аналогічний процес стимулювався державою, забезпечувався матеріально і супроводжувався гучною пропагандистською кампанією, на Волині ситуація складалася зовсім не на користь просвітян. Навантаж формальне право щодо розвитку позашкільної освіти, польська влада водночас орієнтувала свої виконавчі органи на місцях здійснювати ліквідацію неписьменності лише польською мовою. На курсах для неграмотних селян при повітових філіях "Просвіти", осередках "Рідної школи", сільських громадах заборонялося викладати українську мову, українську історію та географію, мати українські настінні карти тощо.

Відповідно до постанов Міністерства освіти, для цієї справи дозволялося використовувати шкільні приміщення, обидляся матеріальна підтримка, вчителю закликалося до безкорисливості праці. Однак, на практиці все відбувалося по іншому. Більше того, залучення українських вчителів до проведення таких курсів ствало підставою для закриття останніх. Протягом 1925-1927 років сотні курсів для неписьмених припинили свою діяльність. Цілком очевидно, що існування таких курсів розходилося з воєнізаційними намірами щодо українців.

Реакція активістів громадських організацій була адекватною. Не маючи можливості вивести цю справу на державний, офіційний рівень, з другої половини 20-х років вони перенесли цю роботу в гуртки і секції безпосередньо при первинних осередках "Просвіти", "Рідної школи", "Союзу українців", молодіжній організації "Пласт" і ін.

Дещо покванілись робота по ліквідації неписьменності у 1933-1938 роках, в час так званої "нормалізації" польсько-українських відносин, коли з'явилася можливість відновити роботу закритих раніше курсів лікнепу. Крім того, на цей час уже склався широка мережа бібліотек, читалень, які також активно відключилися до цієї роботи. Свідченням тому, наявність у книжкових фондах букварів, читанок і іншої літератури для читачів-початківців, а також комплектів навчально-методичних посібників для тих, хто займався позашкільного освітнянського справою.

Загалом же, фінансова скрута і численні перешкоди з боку владних структур не дали можливості просвітнянській інтелігенції реалізувати в повному обсязі намічені програми ліквідації неписьменності серед українського населення, зокрема, серед

сільського, і особливо серед людей похилого віку, жіноцтва. Внаслідок цього, відсоток неписьмених у 1938 році склав 77,4%, або в порівнянні з початком 20-х років він змінився лише на 2,6 відсотки.

Більш вагомим і конкретним результатом активісти громадських організацій досягли у сфері становлення і розвитку українського шкільництва. При цьому, ми свідомо не вживасмо визначення "збереження", бо, власне, не було чого зберігати – всі бди, що припали на початок ХХ століття на землі Волині, призвели практично до знищення української народної освіти. До Першої світової війни українці Волині не мали жодної школи з українською мовою викладання.

Ми не поділяємо думку деяких дослідників, зокрема польських, що на початку 20-х років спостерігається тенденція зростання чисельності шкіл з українською мовою викладання, і що на початку 1924 р. їх на Волині нараховувалося понад 400. По-перше, це свідчення джерел польського походження, які нерідко свідомо прикрашали ситуацію в угоду владі. По-друге, це були не "чисто національні" українські школи: в їх навчальні програми польськими шкільними кураторами наполегливо закладався матеріал асимілятивного змісту. Тут переважали вчителі-поляки. Тобто, це були не ті школи, про які мріяло українське населення – школи, де б переважала українська мова, поглиблено вивчалася українська історія, література, а уроки проводили вчителі-українці.

Про таке прагнення переконливо свідчить лист-прохання до міністра освіти Польщі жителя села Цумань від 23 серпня 1926 року (160 підписів): "Ми, нижче підписані жителі села Цумань Луцького повіту, української національності, в сім'ях наших і в щоденному поводженні використовуємо українську мову, наші діти розмовляють удома і поза домом по-українському. Українська мова є нашою рідною мовою і наших дітей. У нашому селі є 250 українських дітей. Цим нашим дітям ми просили в минулому році українську школу. Хоч ми її вимагали, хоч ми і прагнули вносити відповідні заяви і декларації, не дали нам цієї школи. Тому просимо пана міністра, щоб нашим дітям у 1926-1927 роках відкрили школу на нашій рідній українській мові. Разом з тим просимо, щоб у школу призначили вчителів-українців"⁸.

Саме такою хотіли бачити українську школу на Волині керівники культурно-освітніх організацій ІВласовський, СІПетриківський, О.Поплавський (в Луцьку), В.Веселовський, Ф.Петаркош (в Рівному), вчителі-активісти "Просвіти", "Рідної школи", "Українського товариства вчителів середніх шкіл", "Товариства імені Лесі Українки" В.Федоренко, П.Певний, М.Варисевич, О.Бичківська, П.Голубович, В.Ільченко, Л.Кульчицька, Р.Шкляр, С.Богуславський та інші. Вони вели постійну безкомпромісну боротьбу із Шкільним Інспекторатом за українську школу. Вже в 1920 р. в одному із звершень до начальника відділу у справах національних товариств вони висловили потребу поставити "на чолі української освіти на Волині освічену людину з українців"⁹. На вимогу просвітян місійна влада змушена була дати дозвіл окремим вчителям, які володіють українською мовою, проводити навчання в школах.

Такий дозвіл на право викладання для учительства історії, української літератури, українського правопису і мови одержав і директор Луцької української гімназії ІВласовський, після того, як Луцька повітова "Просвіта" в травні 1920 року звернулася з відповідним проханням до Департаменту Публічної освіти. Це дало можливість провести в 1921 р. методичні курси для вчителів української мови, але вже в 1922 р. їх було заборонено.

Досить гостро ставилося питання про стан української початкової та середньої школи на з'їзді представників культурно-освітніх організацій Волині, що проходив у Луцьку 8 червня 1922 р. Делегати з'їзду були єдині в тому, що "цілковитий розвал і систематичне знищення нижчої і середньої української школи є виключно наслідком свідомої антиукраїнської політики польської національної влади... Свідоме, уперте, систематичне втручання в освітню справу урядових чиновників та випадкових людей (куратори, інспектори, поліція, ксьондзи, війти і ін.), засліплених польським шовінізмом, призводить до колонізації українського населення"¹⁰.

Актуальні проблеми національної школи розглянув з'їзд українських вчителів, який відбувся 18 березня 1923 р. в Холмі на участю 163 учителів з Холмщини та Підляшшя. Крім них, на з'їзді побуло 69 учителів з Волині та Полісся, двоє гостей з Галичини і 29 представників громадських організацій. З'їзд прийняв звернення до українських депутатів у польському парламенті з вимогою добитися, щоб школа для української людності була

національного і охоплювала різні типи навчальних закладів – від початкових до вищих, залучив до цієї справи представників Українського педагогічного товариства, ліквідував обмеження на створення українських культурно-освітніх установ. З'їзд обрав голову шкільну раду, яку очолив М.Ваврисевич¹¹.

У вересні 1926 р. в Рівному відбувся з'їзд просвітян-вчителів, присвячений питанням освіти, за участю представників "Просвіти" Східної Галичини, на якому були розроблені освітні принципи на майбутнє, з врахуванням досвіду галичан. З цього ж питання відбулася конференція представників "Просвіти" в жовтні 1927 року, яка вирішила, крім усього, скликати 20 листопада повітовий з'їзд представників освіти. Було прийнято також рішення про заснування вчительського клубу та придбання відповідної літератури для позашкільної освіти¹².

Активісти організації постійно тримали в полі зору роботу Рівненської української приватної гімназії. Вони наймали для цього навчального закладу приміщення, для чого зібрали тисячу американських доларів. Дякуючи їм, 12 вчителів мали можливість навчати близько 100 дітей. Більше того, на одному із своїх засідань просвітяни прийняли рішення спорудити для гімназії окреме приміщення, а для цього кожен член "Просвіти" мав здати по 5 злотих¹³.

Протягом десятиліття добивалися від польського уряду належних прав вчителі Луцької української гімназії. І, нарешті, за активної підтримки "Просвіти" у 1929 р. гімназія одержала неповні права державної. Як згадує М.Петриківська, випускниця гімназії: "... це вже була значна подія, бо це давало право її випускникам вступити до вищих шкіл, а до того часу учні, що закінчували гімназію, або мусили зрештукувати з подальшої освіти, або їхати за кордон"¹⁴. У 1927 р. стараннями просвітян, зокрема С.Петриківського, який з 1924 р. був головою Луцької повітової "Просвіти", для української гімназії було придбано будинок за 50 тис. злотих, виділених повітовим сеймиком. У 1929 р. С.Петриківський передав концесію української гімназії утвореному в серпні того ж року "Товариству імені Лесі Українки".

З року в рік активісти просвітянських організацій нарощували свою діяльність у напрямі опіки над школою, викликаючи інтерес до неї серед усіх верств українського населення і примушуючи владні структури йти на певні поступки.

Питаннями справедливості їх висновків щодо освітньо-національної політики адміністрації, став з'їзд повітових старост, який відбувся 18-20 січня 1923 р. в Луцьку. У виступах Дубинського, Любомльського, Ковельського, Рівненського і Кременецького старост зазначалося, зокрема, що "замалто швидко розпочато закладання польських шкіл та колонізацію, а це дало зворотній до бажаного результат – створило поле для української агітації", і що "вплив українського вчителства позитивний ... спостерігається із боку гмін запровадження польських шкіл, навіть у тих гмінах, де є значний відсоток польської людуності"¹⁵.

Шкільна акція польської влади – утративши (шкільна автономність), що розпочалася із впровадженням закону про шкільництво від 31 липня 1924 р., відомого як "закон Гримальського", викликала серйозне незадоволення української громади, перш за все, в тій частині закону, де запроваджувався термін "руський", "русинський" щодо української мови. Це ще більше загострило українсько-польські відносини в справі українського шкільництва, та й не тільки. Йшлося про всенародний опір українській колонізації. Так, у відозві управління товариства "Рідна школа" підкреслювалося, що "надійшла пора знову провести всенародну акцію, аби легальним шляхом повернути втрачені українські школи і здобути нові там, де для цього є законні підстави"¹⁶, а в резолюції від 24 грудня 1926 р. товариство вимагало "ліквідації закону від 31 липня 1924 р. про деякі постанови в справі шкільництва на східних окраїнах Польщі і азикового кордону з того ж дня тих же властей, як невідних з постановами міжнародних договорів і самої ж Польської Конституції"¹⁷.

Заклик освітян знайшов широкий відгук серед народу й інших громадських організацій. Але на перешкоді стало адміністративне свавілля. Рятуючи українську школу, громадські освітні організації самі стали жертвою польської державної політики щодо українських громадських об'єднань. Наприкінці 20-х - в 30-х роках їх діяльність визначалася органами поліції вже як антидержавна, а з середини 30-х років розпочалася поступова ліквідація осередків "Просвіти", "Рідної школи" на території Волинського воєводства. Найбільші активні учасники освітянського руху переслідувалися, чимало з них були ув'язнені. Заходи польської влади призвели до того, що наприкінці 30-х

років українська інтелігенція вже не могла суттєво впливати на суспільні процеси в Польській державі.

- ¹ Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne Kresów wschodnich dla Polski. - Warszawa, 1924. - S. 32.
- ² Кучерена М.М., Дмитрук В.Г., Прокопчук В.І. Волинь у міжвоєнний період (1921 - 1939 рр.). - Луцьк, 1994. - С.13.
- ³ Pierwszy powszechny spis ludności dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. - Warszawa, 1926. - S.16.
- ⁴ Крамар Ю.В. Політика державної асиміляції на Волині (1928-1938рр.) // Дис. ... канд. іст. наук. - Луцьк, 1998. - С. 97.
- ⁵ Matersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 - 1939. - Wrocław, 1968. - S. 75.
- ⁶ Зайцев О.В. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922 - 1939 рр.) // Український історичний журнал. - 1993. - № 1. - С. 74.
- ⁷ Пономаренко С.С. Культурно-освітні організації Волині 1921 - 1939 рр. // Дис. ... канд. іст. наук. - Луцьк, 2001. - С.132.
- ⁸ "Дайте нашим дітям рідну школу!..." Прохання до міністра освіти Польщі // Волинь. - 1998. - 1 грудня.
- ⁹ Власовський І. Луцька "Просвіта" (10 років просвітницької праці 1918-1928 рр.). - Львів, 1928. - С.29.
- ¹⁰ Філіпович М. Українські школи та Луцька "Просвіта" у 20-30-х рр. ХХст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Випуск 4. - Луцьк, 1999. - С.115.
- ¹¹ Горний М.М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. // Дис. ... канд. іст. наук. - Чернівці, 2000. - С.105.
- ¹² Народний вісник. - 1927. - 20 жовтня.
- ¹³ Бухало Г.В. "Просвіта" сіяла світло (Сторінки історії Рівненської "Просвіти" 1917-1920, 1942-1944 рр.). - Рівне, 1944. - С.27.

¹⁴ Спогади Мирослави Петраківської // Українська інтелігенція в Луцьку. Спогади. - Луцьк, 1998. - С. 10.

¹⁵ Пономаренко С.С. Назв. праця. - С.139.

¹⁶ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф.1, оп.2, опр. 3254, арк. 8.

¹⁷ Діло. - 1927. - №1. - С.1.